

טבילת עבדות

א. טבילת עבדות

לעבד כנעני יש מעמד מיוחד: הוא אינו נוכרי, שהרי חייב במצוות כאישה בלבד; אך גם ישראל מלא אינו, שהרי אינו חייב במצוות כישראל, וקידושיו אינם תופסים בישראלית.¹ למעמד ביניים זה מגיע העבד על ידי מילה וטבילה:

כשם שמלין ומטבילין את הגרים, כך מלין ומטבילין את העבדים הנלקחים מן העכו"ם לשם עבדות... ואין העבד טובל אלא בפני שלושה וביום, כגר, שמקצת גירות הוא. כשישתחרר העבד צריך טבילה אחרת בפני שלושה ביום שבו תיגמר גירותו ויהיה כישראל (רמב"ם, הל' איסורי ביאה פי"ג הל' יא-יב).

מה משמעותן של אותן מילה וטבילה? ברור שהן משנות את מעמדו מנוכרי ליהודי, אך לכאורה יש מקום לומר שהן משפיעות גם על מעמדו כעבד. בגמרא² בדף מח ע"ב מוכח שגם לפני שהעבד מל וטבל הוא מוגדר כעבד. אם כן, לכאורה נראה שטבילת העבדות משנה רק את מעמדו כיהודי, ולא את מעמדו כעבד! כאשר מדובר בעבד שנקנה מעכו"ם, ברור שהטבילה משנה גם את מעמדו כעבד. הגמרא (מה ע"ב - מו ע"א) קובעת שעכו"ם קונה עכו"ם רק למעשה ידיו, ועל כן, כאשר עכו"ם מוכר את עבדו העכו"ם לישראל, עד שהעבד טובל הוא אינו משועבד לגמרי. אך לכאורה כאשר העבד מוכר את עצמו, הטבילה אינה משנה את מעמדו כעבד.³

אמנם, ה'מנחת חינוך' (מצווה שמז, ב) דן בעבד כנעני שלא נימול והוטבל לשם עבדות. הוא טוען שעבד כזה משועבד לאדונו, "אך הוא גוי גמור, ואם רבו שחררו הוא גוי", וכן פשוט. אך ה'מנחת חינוך' הוסיף וטען (שם, ג) שבעבד כזה יש לאדון רק 'קניין ממון', אך לא 'קניין איסור', ועל כן אי אפשר לשחררו על ידי שטר.⁴ מכאן, שגם מעמדו כעבד מושפע מטבילתו.

- 1 אמנם, עיין בחידושי הגר"ח על הרמב"ם הל' איסורי ביאה פי"ג הל' ב, שאי תפיסת קידושין בעבד אינה קשורה למעמדו כיהודי למחצה.
- 2 הפניה סתמית לגמרא במאמר זה מכוונת למסכת יבמות.
- 3 אמנם, רב אחא (מו ע"א) העלה אפשרות שגם עבד המוכר את עצמו, נקנה רק אחרי שטבל. לסברה זו ברור שלטבילה יש השפעה ישירה על הגדרתו כעבד.
- 4 ובדומה כתב גם הבית יוסף בבדק הבית, י"ד סי' רסז.

ב. מעמדו הכפול של עבד כנעני

מה פשר החלוקה שעושה המנ"ח בין 'קניין ממון' ל'קניין איסור'? הגמרא בגיטין (לט ע"ב) קובעת שלעבד כנעני ישנה זיקה כפולה לאדוניו: זיקת 'ממון' וזיקת 'איסור'. כלומר: מצד אחד לאדון יש בעלות ממונית על עבדו, בעלות שלכאורה אינה רק על מעשי ידיו של העבד, אלא על גופו ממש (גיטין לו ע"ב).⁵ מצד שני, לאדון יש גם זיקה אישית לעבדו. העבד מוגדר כחלק ממשק הבית של האדון, ולאדון יש שליטה על עבד כנעני גם מעבר למישור הממוני: כך, למשל, אם עבד כנעני טבל לשם גירות בלא הסכמת רבו, הטבילה אינה חלה (נימוקי יוסף, יבמות טו ע"ב ד"ה "אמר").⁶

הגמרא בגיטין מבארת לנו לאיזה מודל עלינו להשוות את הזיקה האישית שבין עבד כנעני לאדונו. הסוגייה קובעת שלאחת הדעות אם מת אדם בלא יורשים משתחררים עבדיו, אף בלא גט שחרור, ומנמקת מדוע:

מה אשתו משתלחה בלא גט, אף עבדיו משתלחים בלא גט (גיטין לט ע"א).

הגמרא קובעת כי זיקתם של העבדים לאדונם מקבילה - מבחינה זו - לזיקת אשה לבעלה. כשם שאשה שמתקדשת הופכת ל'אשת איש', וחלים עליה דינים מיוחדים במישור האישי, כך גם דינם של עבדים. כניסתו של העבד למשק הבית של אדונו משנה את מעמדו האישי, ועם מות האדון - כאשר אין לו יורשים - פוקע המעמד האישי המיוחד הזה.

לדעת שמואל עבד שרבו הפקירו יצא לחירות, ואינו צריך גט שחרור, כיוון ש"עבד שאין לו רשות לרבו עליו - אינו קרוי עבד" (גיטין לח ע"א), כלומר - הפקעת הזיקה הממונית גורמת ממילא להפקעת הזיקה האישית. רבי יוחנן חולק על שמואל, ולדעתו עבד כנעני שרבו הפקירו יוצא לחירות אך צריך גט שחרור. במקרה כזה הזיקה הממונית פקעה, אך הזיקה האישית לא פקעה; וכדי להשלים את התהליך, צריך גט שחרור. לדעת רבי יוחנן, עבד שרבו הפקירו נמצא במצב ביניים לפני שיקבל גט שחרור: שעבודו פקע, אך עדיין יש לו זיקה אישית לרבו.

מה דינו של עבד במצב ביניים כזה? הגמרא בגיטין דף מב ע"ב דנה במעמדו של 'מעוכב גט שחרור', כרש"י מסביר שמדובר, בין היתר, גם בעבד שהופקר (ד"ה "מעוכב"). הגמרא מסתפקת האם למעוכב גט שחרור יש קנס כשנגחו שור והרגו, והאם הוא זכאי

5 עבד של כהן אף אוכל בתרומה מדין "קניין כספר" (גיטין מב ע"ב). אמנם, עיין ברש"י גיטין לח ע"א ד"ה "לגופר". יש להעיר שגם לגבי עבד עברי קובעת הגמרא בקידושין (טז ע"א) שגופו קנוי. ברם, שם נראה שאין לדבר על קניין שלם של גוף העבד לאדון, ולכל היותר אפשר לדבר על בעלות ממונית חלקית ומוגבלת. עיין בדבריו של ה'מחנה-אפרים', הלכות עבדים, סי' א. ועיין במאמרי 'מעמדו של עבד עברי', עלון שבות 148, בייחוד בהערות 2-4.

6 ה'מנחת חינוך' (מצווה שמז, ב) טוען שגם אם מל וטבל לשם גירות בהסכמת רבו, עדיין אין לו דין גר גמור עד שישתחרר (אף שמשמע מדבריו שבכל אופן לא יצטרך למול שנית לאחר שחרורו).

באכילת תרומה (כשרבו כהן). אפשר להבין את שני הספקות כספקות בדיני קנס ותרומה, אך דומה שסביר יותר להבינם כספק במעמדו של מעוכב גט שחרור: האם פקע שעבודו הממוני לאדונו, שאז אין לו 'אדון' וממילא אין בו דין קנס, וגם כבר אינו נקרא 'קניין כספו' של אדונו הכהן ולכן אינו אוכל בתרומה; או שמא אפילו שעבודו הממוני לא פקע לחלוטין, ואז יש בו דין קנס, ואוכל בתרומה. יש להעיר שלכאורה פשוט שמעשה ידיו של עבד שהופקר אינו מגיע לאדונו; ובכל זאת יש מקום לומר שעדיין הוא משועבד חלקית לרבו.⁷

אם כן, הגמרא מסתפקת מהו מעמדו הממוני של מעוכב גט שחרור. לכיוון ההפוך, ייתכן שכאשר עבד נמצא במצב ביניים כזה, יש ספק גם לגבי הזיקה האישית שבינו לבין אדונו. רש"י טוען (גיטין לט ע"ב ד"ה "אין לו תקנה") שעבד שהפקירו רבו, אסור הן בבת ישראל והן בשפחה, "שהרי משוחרר הוא קצת ואינו גמור". לשיטת רש"י אין כאן הבחנה ברורה בין שתי הזיקות. ישנם שני תהליכי שחרור - ממוני ואישי - אך אין הקבלה מלאה, ואי אפשר לומר שהתהליך הממוני מפקיע את הזיקה הממונית, והתהליך האישי מפקיע את הזיקה האישית. ברגע שהחל תהליך השחרור, נתרועעה גם הזיקה האישית.⁸

לעומת זאת, תוספות טוענים שכל עוד לא קיבל העבד גט שחרור, הוא מותר בשפחה (גיטין מ ע"א ד"ה "אותו"). תוספות נסמכים, בין היתר, על דברי רשב"ג בכריתות כד ע"ב, שמכריע שמעוכב גט שחרור אוכל בתרומה.⁹ לשיטת תוספות ישנה במקרה זה חלוקה ברורה בין שתי הזיקות: הזיקה הממונית פקעה (לגמרי או חלקית, על פי ספק הגמרא בגיטין מב ע"ב), אך הזיקה האישית נותרה כשהיתה, עד שיקבל העבד גט שחרור.

כעת נחזור לענייננו. ראינו אפוא שנפקא מינה בסיסית של קיום הזיקה האישית היא גט שחרור. אם כן, לדעת המנחת חינוך, טבילת עבדות משמעותית לא רק לעניין הגדרת הטובל כישראל, אלא גם לעניין הגדרתו כעבד: כל עוד לא טבל, הרי שלאדונו יש בו רק קניין ממוני, ומעמדו האישי כעבד פגום וחלקי; ולכן גט שחרור אינו נחוץ כדי לשחררו,

7 עיין בתוספות גיטין מג ע"ב ד"ה "אבל", שעמד על כך שייתכן מצב שבו נותר שעבוד ממוני, גם כאשר פוקע קניין מעשה ידיו.

8 מצב דומה יש בגירושי אשה. גם שם ישנו תהליך כפול - משפטי וקיומי, אף שאין שתי חלויות הפוקעות אחת לאחר השניה בהתאם לתהליכי הגירושין. שם המצב שונה: בגירושין אין כלל שתי חלויות, אלא רק חלות אחת, שכדי להפקיעה צריך מעשה גירושין כפול. עיין במאמרו של הרב משה ליכטנשטיין, 'דברים שבינו לבינה', עלון שבות 148, ובמאמרי 'מצבי ביניים בגירושין', עלון שבות 156.

9 תוספות כנראה מניחים שגם דין אכילת תרומה תלוי במעמדו האישי של העבד ולא במעמדו הממוני, ולכן משווים בין דין אכילת תרומה לדין היתר בשפחה. לכאורה קשה לומר כך, שהרי דין אכילת תרומה נלמד מהביטוי 'קניין כספו', שממנו לומדים גם על כך שבהמת כהן אוכלת בתרומה (רמב"ם הל' תרומות פ"ו ה"א; ועיין גם במשנה תרומות פ"א מ"ט, ובפירוש הרמב"ם שם).

ג. אופי טבילת עבדות

ראינו שלטבילה יש השלכות גם על מעמדו של האדם כישראל, וגם על מעמדו כעבד. מעתה יש מקום להסתפק האם הטבילה היא ביסודה דין מדיני גירות, והשלכותיה על דיני עבדות הן משניות, שהרי עיקר המשמעות הוא בכך שהעבד נכנס תחת כנפי השכינה; או שמא להפך: מדובר בדין מדיני עבדות, שיש לו גם השלכות צדדיות על דיני גירות, כיוון שההלכה קובעת שעבד כנעני חייב להיכנס למעמד של מקצת ישראל.¹⁰

הרמב"ן הביא מחלוקת בנושא ברכה על טבילת עבדות:

וכתב הר"ר יהודה הנשיא אלברגלוני ז"ל שהרב מברך על הטבילה שהוא צריך לה ולא העבד. ולא מילתא היא, שהעבד הוא שעושה מצווה ונכנס תחת כנפי השכינה במקצת מצוות, והוא צריך לברך

(רמב"ן מו ע"א ד"ה "מסריה").

נראה פשוט שהם נחלקו בדיוק בנקודה זו. הרב אלברגלוני מתייחס לטבילה קודם כל כדין עבדות, ולכן האדון הוא שצריך לברך עליה. לעומתו, הרמב"ן מדגיש שמדובר כאן בטבילת גירות, ולכן העבד הוא שמברך, ככל גר.

הגמרא מציינת שעבד שנקנה מעכ"ם אינו משועבד לגמרי עד שיטבול, ולכן אם טובל ומצהיר שזו טבילת גירות - הרי הוא בן חורין (מה ע"ב-מו ע"א). הגמרא מוסיפה וקובעת: "אמר שמואל: וצריך לתקפו במים" (מו ע"א). רש"י פירש שצריך שיהיה ניכר שהטבילה היא לשם עבדות (כגון שתהיה שרשרת על צווארו), ואז אף אם אומר שטובל לשם בן-חורין אין זה מועיל. הר"ף פירש שהכוונה רק לומר שצריך שיטבול כל גופו במים. ייתכן ששורש מחלוקתם הוא בהבנת אופי טבילת עבד. טבילת העבד משנה את מעמדו מנוכרי ליהודי, ובד בבד גם מגדירה אותו כעבד. אולי רש"י סבור שמדובר באקט שבמהותו מבטא את המעבר מעבדות לחירות, ולכן אם ניכר שמדובר בטבילת עבדות מתעלמים מהצהרתו.¹¹ הר"ף אולי חולק וסבור שמהותית הטבילה בעיקרה היא אקט של מעבר למעמד של יהודי (באופן חלקי). ולכן אם הטובל מכריז שהוא רוצה להיות יהודי שלם, סימני עבדות אינם משמעותיים: מדובר בטבילה שהיא מדיני גירות, ולא מדיני עבדות.

עוד קובעת הגמרא (מז ע"ב) שנחלקו רבנן ור' שמעון בן אלעזר האם עבד צריך קבלת

10 ייתכן שאפשר לחלק בהקשר זה בין המילה לטבילה, או בין טבילת עבד שנקנה מעכ"ם לטבילת עבד שמכר עצמו; אך לא מצאתי לכך ראיות.

11 ייתכן שרש"י סובר כך רק בנוגע לטבילת עבד שנקנה מעכ"ם. אולי בעבד שמכר עצמו, ששעבודו הממוני מלא מיד, רש"י מודה שהטבילה היא בעיקרה אקט של גירות ולא של עבדות.

מצוות.¹² לדעת ר' שמעון בן אלעזר בן אלעזר אפשר להטביל ולמול עבד לשם עבדות בעל כרחו, ואח"כ להטבילו לשם חירות בע"כ. רבנן חולקים עליו. אך נחלקו הראשונים בביאור מחלוקתם. יש אומרים שלכולי עלמא טבילת העבדות (ומילת העבדות) נעשים בעל כרחו, ונחלקו רק בטבילת השחרור;¹³ ויש אומרים שלדעת רבנן גם בטבילת העבדות צריך קבלת מצוות, ואי אפשר לעשותה בעל כרחו.¹⁴

ונראה פשוט שמחלוקת זו תלויה בספק היסודי באופי טבילת עבדות: האם באופן יסודי מדובר בתהליך של גירות, או שמדובר בכניסה למעמד של עבד, שגורר באופן אגבי חיוב במצוות וכו'. לדעת ר' שמעון בן אלעזר יש כאן יישום קיצוני של הסברה שמדובר בתהליך ששייך לעבדות ולא לגירות: לדעתו אין צורך בקבלת מצוות בשום שלב, לא בטבילה ולא בשחרור. עבדות היא מצב ייחודי, שגורר אחריה את הגירות גם בלי רצונו של העבד.

12 למעשה, המחלוקת חריפה יותר: מאן דאמר שאין צריך קבלת מצוות, טוען גם שאין צורך כלל ברצונו ובהסכמתו של העבד. למסקנה חכמים מודים שעבד שהיה אצל ישראל, אין לו צורך בקבלת מצוות, "שניהג עליו מצוות הנוהגות בעבד" (רש"י). מכאן משמע שגם לדעתם הבעיה אינה בעובדה שמתגייר בע"כ, אלא בכך שאין לו קבלת מצוות. אמנם, הרמב"ם הבין שלדעת חכמים במקרה זה מסתמכים על כך שקיבל מצוות כשטבל לשם עבדות (הל' איסור'ב פ"ג הי"ב).

13 כך משמע ברש"י, וכך כתב הרשב"א בשם יש מי שפירש.

14 כך כתבו הרמב"ן בשם הר"ף, הרמב"ם והר"ח.